

ПРЕС-РЕЛІЗ З НАГОДИ ВСЕСВІТНЬОГО ДНЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

У 1989 році Рада керуючих Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй рекомендувала відзначати 11 липня як Всесвітній день народонаселення, що має за мету акцентувати увагу на невідкладності та важливості проблем народонаселення, зокрема у контексті планів і програм загального розвитку і необхідності пошуку рішень з цих питань.

Напередодні Всесвітнього дня народонаселення (8 липня 2005 р.) представництво ООН в Україні і Державний комітет статистики провели спільну конференцію, в якій взяли участь і керівники Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (зокрема, директор Інституту, академік НАН України С.І. Пирожков, заступник директора ІДСД НАНУ, член-кореспондент НАН України Е.М. Лібанова). Тему Всесвітнього дня народонаселення цього року присвячено зменшенню бідності у світі через поліпшення системи репродуктивного здоров'я і зосереджено на ролі планування родини, важливості безпечного материнства і запобігання ВІЛ/СНІДу, боротьбі зі злиднями.

Виконавчий директор Фонду Народонаселення ООН Тораї Обаїд з нагоди Всесвітнього дня народонаселення звернувся із виступом про демографічну ситуацію, що склалася в Україні, яка, на його думку, цілком обгрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції – стали характерними ознаками демографічних процесів останнього десятиліття і дають підстави кваліфікувати їх як ознаки демографічної кризи.

Представники Держкомстату також назвали демографічну ситуацію в Україні складною. Заступник голови Державного комітету статистики України Наталія Степанівна Власенко повідомила, що протягом останнього десятиріччя в Україні значно швидшим був процес зниження народжуваності. За її словами, якби протягом 1989–2001 рр. народжуваність залишалася на рівні 1989 року, за цей період народилося б на 2,3 млн. дітей більше, ніж фактично. Представляючи відповідні статистичні дані, Н.Власенко відзначила, що наразі відсутні підстави розраховувати на істотне збільшення народжуваності в найближчій перспективі.

У доповіді академіка НАН України Сергія Івановича Пирожкова з нагоди Всесвітнього дня народонаселення були висвітлені найбільш актуальні демографічні проблеми в Україні, причини і наслідки демографічної кризи, перспективи подальшого демографічного розвитку.

С.І. Пирожков презентував на конференції перший випуск журналу “Демографія та соціальна економіка”.

Причини демографічної кризи в Україні мають історичне коріння і накопичувались протягом тривалого часу. Перша і Друга світові війни, три голодомори (1921, 1932–1933, 1947), форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 1930–1950-х років, Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 1990-х років вкрай негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції, призвели до помітних деформацій вікової структури населення, передчасної смерті за період з початку ХХ століття близько 16 млн. осіб. У поєднанні зі зниженням народжуваності ще з початку 60-х років минулого століття це обумовило вичерпання демографічного потенціалу, що, врешті-решт, призвело до високого рівня старіння населення і депопуляції. Так, у 1990 р. загальна чисельність населення України порівняно з 1960 роком зросла з 42,1 млн. осіб до 51,9 млн., тоді як щорічний природний приріст за цей же час зменшився з 593,0 тис. до 26,6 тис. осіб*.

Сучасна демографічна криза в Україні не є суто українським феноменом, а зумовлена й загальноцивілізаційними тенденціями зміни способу життя і відтворення населення, притаманними розвинутим країнам, що здійснили основні фази демографічної революції у ХХ столітті. Але суто українською особливістю є те, що демографічні процеси у нашій країні перебували під значним негативним впливом економічної кризи 1990-х років, що значно прискорило наростання негативної демографічної динаміки.

Народжуваність

Серед глобальних чинників скорочення чисельності населення головним є, безумовно, низький рівень народжуваності.

Нині дуже низький рівень народжуваності (приблизно вдвічі нижчий за такий, що забезпечує просте відтворення) спостерігається в Австрії, Іспанії, Італії, практично в усіх країнах Східної Європи, а взагалі у 21 країні Європи рівень народжуваності є нижчим за рівень смертності. Це – один з глобальних наслідків демографічного переходу в розвинутих країнах. Падіння народжуваності в кінці ХХ століття є, передусім, зворотним боком соціального захисту статусу жінки, розширення сфери її інтересів, високого рівня освіти та зайнятості. Не можна нехтувати також тим, що діти перестали бути основою родинного благополуччя і гарантією для батьків прийнятної рівня життя на старість. Необхідність у народженні багатьох дітей (оскільки до зрілості з них доживало лише кілька) втратила актуальність через багаторазове зниження рівня дитячої смертності (з 35,4 в 1959 році до 9,5 померлих немовлят на 1000 народжених у 2004 році).

Усталена тенденція зниження народжуваності спостерігається в Україні від 1952 р., а від 1963 р. рівень народжуваності в Україні не забезпечує навіть простого відтворення населення (пересічна городянка перестала народжувати достатню для цього кількість дітей з кінця 1950-х, а пересічна селянка – від початку 1990-х років). Найбільш помітне зниження народжуваності (більш ніж на 20 тисяч дітей на рік) спостерігалось в 1953, 1955, 1961–1965, 1973, 1977, 1985, 1987, 1989–1999 роках. Адекватне зростання кількості народжених спостерігалось за цей період тільки в 1954, 1956–1958, 1966, 1970, 1983 та 1986 роках.

Упродовж останнього десятиліття закономірний процес зниження народжуваності значно прискорився. Основними причинами є падіння рівня життя людей, їх невпевненість у завтрашньому дні, багаторазове подорожчання всіх без винятку товарів дитячого

* Природний приріст – різниця між кількістю народжених і померлих.

асортименту, зростання оплати виховання дітей у дошкільних та позашкільних закладах, запровадження неофіційної плати за навчання в багатьох школах, як це відбувається завжди під час економічних криз, погіршення репродуктивного здоров'я.

Переважно через низький рівень народжуваності Україна за 1993–2004 роки втратила більше 4 млн. населення. Кризовий стан дітородної діяльності полягає не лише у швидкому зниженні народжуваності, і, як результат, – у надзвичайно низькому її рівні, а й у деформації структури народжуваності й народжених (за черговістю народжень, їх розподілом за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). Внаслідок цих несприятливих змін деформується віковий склад населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціали.

На жаль, як уже зазначалося, немає підстав розраховувати на істотне зростання народжуваності в найближчій перспективі. Принаймні, всі прогнози і національних, і міжнародних фахівців – навіть за оптимістичними сценаріями – передбачають збільшення народжуваності максимум до 1,5 (у 2004 році цей показник становив 1,2) дитини на одну жінку, але цього порогу буде досягнуто не раніше 2020 року за умов зміни репродуктивних настанов та підвищення якості життя.

Кризовий стан генеративної активності населення даватиметься взнаки протягом життя кількох поколінь на рівні не лише сім'ї, а й усього суспільства, навіть якщо ситуація і зміниться на краще. Як наслідок, у майбутньому спостерігатиметься хвилеподібна динаміка чисельності населення і його вікових контингентів, що може перетворитися на відчутну перепону в досягненні сталого розвитку країни.

Смертність і тривалість життя

Аналіз рівнів та тенденцій смертності населення України дає можливість виокремити кризові явища – це, передусім, невиправдано висока смертність від нещасних випадків та від захворювань, які світова медицина вже давно і успішно лікує. Причини цього різні. Частково вони накопичені протягом принаймні останніх 50-ти років, частково обумовлені – або ж значно загострені – кризою 1990-х років.

На відміну від економічно розвинутих держав, де смертність впродовж повоєнного періоду невпинно знижувалась, в Україні (як і в інших республіках колишнього СРСР) швидко її зниження у 1950-х роках змінилося тривалою стагнацією. Періоди зниження смертності змінювалися її зростанням. В результаті цього відставання України від економічно розвинутих країн у тривалості життя населення невпинно збільшувалося. Найбільше зростання кількості померлих (понад 20 тисяч за рік) спостерігалось 9 разів (у 1959, 1962, 1965, 1967, 1969, 1975, 1979, 1984, 1987 роках). Адекватні за масштабами позитивні зміни відбувалися за цей період тільки тричі – у 1955, 1960 та 1986 роках.

Подальше зростання смертності населення в першій половині 1990-х років було обумовлене економічною кризою – зниженням рівня життя (а відповідно і якості харчування, можливостей лікуватися та відпочивати), зростанням психологічного навантаження, недоліками соціального захисту та медичного обслуговування населення. Таким чином, криза перехідного періоду не сформувала, а загострила загальні негативні тенденції смертності населення. Цю тезу підтверджує і зміна ситуації в другій половині 1990-х років, зокрема значне (більше ніж на 20 тисяч за рік) скорочення кількості померлих у 1996–1998 роках та вельми помірне, на відміну від перших років незалежності держави, її збільшення в 1999–2000 роках. Незважаючи на ознаки певних позитивних зрушень за 2001–2004 рр., кількість померлих у 2004 р. (761,3 тис. осіб) все ще значно вища, ніж у

1989 (600,6 тис.). Вирішально на ці процеси впливає динаміка смертності чоловіків (52,3% загальних змін), у тому числі городян – 33,8% і селян – 18,5%. Вплив змін смертності жінок виявився значно меншим – 28,4%. За рахунок структурних зрушень в статеві-віковій структурі (в основному через старіння – значне підвищення питомої ваги населення старшого віку), зростання смертності обумовлено 19,3% від загальних змін.

Якби смертність протягом 1989–2001 років залишалась на рівні 1989 року, чисельність померлих за цей період була б менша за фактичну на 2,4 млн. (за період з 1989 по 2001 роки померло понад 9,3 млн. осіб, а народилось – 6,6 млн.).

Чоловіки в Україні практично від усіх причин і в усіх вікових групах вмирають значно частіше і раніше, ніж жінки. Особливо вагомою є різниця в смертності від нещасних випадків – майже в 5 разів частіше гинуть від них чоловіки. Однією з причин підвищеної уразливості чоловіків до дії зовнішніх причин є зловживання алкоголем та тютюнопалінням.

У 2004 році в країні померло 761,3 тис. осіб; у тому числі 391,4 тис. чоловіків та 369,9 тис. жінок. У загальній кількості померлих 7,2 тис. (0,9%) становили діти у віці до 16 років; 184,1 тис. (24,2%) – населення у працездатному віці (жінки – 16–54 роки, чоловіки – 16–59 років) та 570, 0 тис. (74,9%) – особи у віці, старшому за працездатний (жінки – 55 і старше, чоловіки – 60 і старше років). Середній вік померлих 67,2 року: чоловіків – 61,8, а жінок – 72,9 року.

Важкі умови сільськогосподарської праці та сільського побуту, недоступність у більшості випадків своєчасної кваліфікованої медичної допомоги зумовлюють підвищений рівень смертності сільських жителів порівняно з городянами: в 1,4 раза вище, ніж у міських поселеннях (відповідно 19,6 померлих на 1000 сільських жителів проти 14,4 – на 1000 жителів міських поселень).

Крім того, смертність має значну регіональну диференціацію. Найвищі показники смертності упродовж останніх років фіксуються в Чернігівській області (20,7 померлих на 1000 мешканців у 2004 році), Сумській (18,7%), Полтавській (18,4%), Житомирській та Кіровоградській областях (по 18,3%) областях, серед жителів яких спостерігається висока питома вага осіб похилого віку; найнижчі – у м. Києві (10,7%) та регіонах з відносно молодим населенням: Закарпатській (12,4%), Івано-Франківській (12,9%), Львівській та Чернівецькій (по 13,1 %) областях. В середньому ж по Україні рівень смертності у минулому році становив 16 померлих на 1000 населення.

У загальній кількості померлих у 2004 році померлі від хвороб системи кровообігу становили 62,2%, від новоутворень – 12,1%, нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій – 9,4%, хвороб органів травлення та дихання – по 3,7%, від інфекційних і паразитарних хвороб – 2,0%.

Основною демографічною проблемою сучасної України є істотне відставання від розвинутих європейських країн за показником середньої очікуваної тривалості життя (для всього населення цей показник у 2003–2004 рр. становив 68,2 року, для чоловіків – 62,6 і для жінок – 74,1 року. За даними ВООЗ, у 2002 р. за цим показником наша країна відставала від країн Центральної Європи на 5,5, а від країн Євросоюзу – на 10,9 року. Серед країн колишнього СРСР Україна на 3,4 року за тривалістю життя випереджає Російську Федерацію, на 2,6 – Казахстан та перебуває майже на одному рівні з Білоруссю, Киргизстаном, Молдовою. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні складає 11,5 року, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник становить 5–6 років. Ризик смерті для чоловіків у 20–24 роки перевищує такий же для жінок у 3,3 раза, а імовірність смерті у працездатному віці для чоловіків сягає 37%.

Міграція населення

Вплив міграційних перемішень на демографічну ситуацію реалізується через зміни загальної чисельності населення, його структури (за віком, статтю, етнічною приналежністю, рівнем освіти тощо), репродуктивної поведінки (через зміну етнічного та статевовікового складу населення). Так, хоча сальдо обміну населення України (різниця між кількістю прибулого та вибулого населення) з іншими республіками СРСР впродовж 1959–1989 років не перевищувало плюс-мінус 100 тисяч осіб на рік, міжреспубліканські міграції негативно впливали на якісний склад населення. На роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали з України молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери, що істотно посилювало показник старіння населення. Якщо за рахунок міграцій загальна чисельність населення кожного десятиріччя змінювалась менш ніж на 1%, то чисельність молоді 20–29 років зменшувалась приблизно на 3%, а осіб молодшого пенсійного віку збільшувалась на 2%. Внаслідок постійного відбору фахівців та їхньої концентрації в центрі СРСР знижувався професійний та освітній потенціал України.

Протягом періоду переходу до ринкових відносин в Україні міграційні процеси зазнали суттєвих трансформацій. Значно зменшився міграційний оборот (прибулі + вибулі), додатне сальдо міграцій у 1991–1992 рр. різко зросло, однак вже наступного року відбувся різкий спад, і з 1994 р. кількість вибулих з України почала перевищувати кількість прибулих*. Загалом прямі міграційні втрати України за період з початку 1994 по кінець 2001 років помітно перевищили 1 млн. осіб.

Основними міграційними партнерами України залишаються країни колишнього СРСР, перш за все сусідні Російська Федерація, Молдова та Білорусь. З цими країнами відбувається досить активний двосторонній обмін населенням. Інтенсивною є також імміграція до України із Закавказьких та Середньоазіатських держав, тоді як виїзд до цих країн, а також міграційні зв'язки з країнами Балтії практично зійшли нанівець.

Максимальну чисельність населення було зафіксовано в Україні на початку 1993 року – 52,2 млн. осіб. Під впливом змін у природному та механічному русі населення, які були вказані вище, розпочалося скорочення населення. За даними Всеукраїнського перепису населення, станом на 5 грудня 2001 року в Україні проживало 48,5 млн. осіб. За оцінкою, на 1 червня 2005 р. в Україні мешкає 47,1 млн. осіб.

Кількість померлих вперше перевищила кількість народжених у 1991 році. Протягом 2–х років природне зменшення компенсувалося позитивним сальдо міграції, а з 1993 року, хоча прибуло в Україну більше людей, ніж залишило її, міграційний приріст виявився недостатнім для компенсації втрат природного руху, зафіксовано загальне скорочення населення. Цей процес продовжується і досі.

Скорочення чисельності населення супроводжується практично невинним зростанням кількості (і відповідно питомої ваги) осіб старше 60 років. Якщо перепис населення 1959 року зафіксував 4,4 млн. осіб старше 60 років, а перепис 1970 року – 6,6 млн., то в 1979 р. в Україні проживало 7,8 млн. осіб, у 1989 році – 9,3 млн., а в 2001 році – 10,3 млн. осіб такого віку. Відповідно питома вага цього контингенту в загальній чисельності населення України зростала з 10,5% у 1959 році до 13,9% у 1970 році, 15,7 у 1979 р., 18,0 у 1989 р. і 21,4% у 2001 році.

Ці процеси є істотно пом'якшеними у міських поселеннях і відповідно загостреними, внаслідок довготривалої міграції (відтоку) осіб працездатного віку, в сільських. В ок-

* Тут і далі йдеться про осіб, які виїжджають за межі країни або приїжджають в Україну на постійне місце проживання.

ремих регіонах – Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій, Сумській, Полтавській та Вінницькій областях – ситуація є ще гіршою, і питома вага осіб у віці 60 років і старше перевищує 26%, а в сільській місцевості – 30%.

Гендерні особливості

У загальній кількості населення співвідношення чоловіків і жінок виглядає таким чином: 46,2% становить чоловіче населення, а 53,8% – жіноче. Переважання жіночої статі над чоловічою характерне для всіх регіонів України. На кожну 1000 жінок в середньому припадає 858 чоловіків. Це співвідношення змінюється залежно від віку населення. Якщо у новонароджених завжди переважає частка чоловічої статі (51,5% хлопчиків проти 48,5% дівчаток), то при пересуванні від дитячих до молодих вікових груп частка жінок поступово зростає, а чоловіків, відповідно, зменшується, і вже з 29 років в структурі населення України переважають жінки. Починаючи з вікової групи 30–34 роки (в якій на 1000 жінок припадає 983 чоловіки) частка чоловіків поступово зменшується: у віковій групі 70 років і старше на 1000 жінок припадає лише 443 чоловіки. Такий стан вікової структури призводить до диспропорцій у шлюбних відносинах та не сприяє навіть простому відтворенню населення.

Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року надали можливість для детального аналізу гендерних співвідношень населення. Насамперед це стосується освітнього рівня та зайнятості.

На відміну від більшості країн не тільки з перехідною, а і з розвинутою ринковою економікою для України характерна вища освіченість жінок. Принаймні до 60-річного віку питома вага осіб з вищою освітою серед жінок істотно перевищує аналогічний показник серед чоловіків. Тільки серед найстаріших контингентів вищий рівень освіти спостерігається серед чоловіків. В цілому в Україні вищу освіту мають 35,7% чоловіків і 39,3% жінок у віці 25 років і старше. Закономірно більш освіченим є міське населення, яке значною мірою поповнюється за рахунок навчальної та післянавчальної міграції сільської молоді, – тут частка осіб з вищою освітою становить 45,3% серед чоловіків і 51,1% серед жінок у віці 25 років і старших проти 20,1% і 24,6% серед сільських чоловіків і жінок відповідно.

Практично в усіх вікових групах жінки вчаться частіше за своїх однолітків чоловічої статі. Відповідно є всі підстави очікувати подальшого розвитку жіночої переваги в освіченості. Найбільша різниця спостерігається по вищій освіті – у всіх без винятку вікових групах жінки значно частіше набувають вищу освіту.

Що стосується зайнятості, то тут перевага за чоловіками (без урахування зайнятих в особистому підсобному господарстві). Серед зайнятого населення, за даними перепису, чоловіки становили 51,3%, а жінки – 48,7%. Розподіл зайнятого населення за статусом зайнятості свідчить, що майже за всіма групами переважають чоловіки (крім безоплатно працюючих членів сім'ї, де жінки складають понад 55%), а серед роботодавців вони становлять майже дві третини. Розподіл зайнятих за видами економічної діяльності показує, що кількість зайнятих чоловіків найбільше переважає в рибному господарстві (82,4%), добувній промисловості (75,9%), в будівництві (79,0%), а в охороні здоров'я та серед освітян переважають жінки (відповідно 81,7% і 76,6%). Специфіка розподілу чоловіків і жінок за заняттями детермінується психологічними особливостями статі в ув'язці з вимогами до виконавців певних професійних видів робіт і умовами їх здійснення, а також традиційними уявленнями про “чоловічі” та “жіночі” ролі й, відповідно, професії. Щодо

розподілу зайнятих за окремими групами занять, то чоловіки переважають серед законодавців, вищих державних службовців, серед кваліфікованих працівників з інструментом (83,2%), а жінок більше серед працівників сфери обслуговування (70%).

Незважаючи на певні позитивні зрушення, демографічна ситуація в Україні залишається складною і несприятливою. Відсутні об'єктивні умови для призупинення існуючої тенденції скорочення загальної чисельності населення. У цій ситуації напрями демографічної політики мають спрямовуватися передусім на підвищення рівня та поліпшення якості життя населення. Акценти варто робити не лише на кількісних, а й на якісних параметрах демографічного відтворення. Необхідно сконцентрувати зусилля на розв'язанні поточних і стратегічних завдань – економічному забезпеченні відтворення населення, належному соціальному захисті сімей з дітьми та осіб похилого віку, поліпшенні екологічної ситуації, зниженні виробничого та побутового травматизму, популяризації здорового способу життя (зниженні масштабів паління, особливо серед молоді, формуванні культури вживання алкогольних напоїв), забезпеченні доступності якісної медичної допомоги та освіти, що, зрештою, стане вагомим підґрунтям для переходу до оптимального режиму відтворення населення і підвищення тривалості повноцінного активного його життя.